

СТАНОВИЩЕ БІЖЕНЦІВ В ОЛЕКСАНДРІВСЬКОМУ ПОВІТІ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1915–1916 рр.)

У статті досліджується процес переміщення та розселення біженців в Олександрівському повіті Катеринославської губернії в умовах Першої світової війни. Показано реальну картину участі місцевої влади, громадських організацій та держави в організації надання допомоги біженцям протягом досліджуваного періоду.

Ключові слова: біженці, розселення, опікування, допомога, повітове земство, комітети допомоги біженцям.

Перша світова війна була не лише однією з найбільших гуманітарних катастроф ХХ століття, вона ще й стала своєрідним тестом на людяність для сотень тисяч людей, які за своїм професійним обов'язком чи з патріотичних почуттів надавали допомогу мільйонам біженців, життя яких в ті часи фактично перетворилося на постійну боротьбу за виживання.

За радянських часів ця проблема практично не висвітлювалася, і лише останніми роками намітився стійкий інтерес до вивчення різних аспектів біженства в роки Першої світової війни: його причин, розмаху, географії розселення, умов проживання, участі громадських організацій, місцевої влади та держави в організації надання допомоги постраждалим тощо.

У цьому контексті привертають увагу дослідження українських істориків О.П. Реєнта, О.В. Сердюка [1-4], Л.М. Жванко [5-9], Т.І. Лазанської [10], Г.В. Сегеди [11], О.М. Доніка [12], І.В. Кучера [13], Л.В. Білоус [14], П.В. Кліщинського [15].

Зазначене питання активно розробляють російські науковці А.Н. Курцев [16-18], А.В. Ільїн [19], О.Ю. Бахтуріна [20], Г.З. Іоффе [21], Д.Г. Цовян [22], К.Є. Баженова [23], Є.В. Альохіна [24], І.Б. Белова [25], М.А. Златіна [26].

Серед західних істориків найбільш вагомий внесок у вивчення гуманітарного аспекту проблеми біженства, особливо долі жінок, зробив професор Манчестерського університету П. Гетрелл [27; 28].

Певні історіографічні здобутки у вивченні міграційних процесів зазначеного періоду маємо і на регіональному рівні. Слід виділити роботи Ф.Г. Турченка, Г.Ф. Турченко [29; 30], О.М. Ігнатуші [31]. Проте на повітовому рівні становище біженців поки що не розглядалось.

Німецькі війська, здійснивши контрнаступ у ході Горлицького прориву (2 травня – 22 червня 1915 р.), змусили російську армію відступити і упродовж літа залишити Галичину, Польщу та Литву. В цей же час починається масова добровільна, а досить часто і примусова, евакуація на схід значної частини населення прифронтової зони, яка досягає свого максимуму у вересні – жовтні.

Слід зазначити, що частина біженців переміщалася також і в організованому порядку разом із евакуйованими фабриками, заводами і різними установами. Так, за даними О.П. Реєнта, всього з Царства Польського і Прибалтики було вивезено близько 680 підприємств, з яких майже кожне п'яте (18%) опинилося в Україні [1, с.98].

Стосувалося це і Запорізького регіону. У 1914 р. з Варшави до Олександрівська було перебазовано авторемонтні майстерні 3-го відділення Центральних автомайстерень, а в 1915 р. – завод акціонерного товариства «Борман, Шведе і Ко».

У 1916 р. з Петрограда до Олександрівська було евакуйовано завод авіаційних моторів акціонерного товариства ДЕКА (тепер – АТ «Мотор Січ»). У цьому ж році з Риги було перевезено великий дрого-цвяховий завод з виробництва «канатів і ланцюгів для Морського Відомства» [32, с.9] та викладацький склад чоловічої гімназії в складі 15 осіб [33, арк. 1-2].

За найбільш систематизованими даними, але зібраними не по всіх губерніях, в Україні (без Волині) станом на листопад 1915 р. було розселено і взято під опіку 420 961 біженця. З них, у Харківській – 91138, Таврійській – 39574, Полтавській – 24000, Чернігівській – 28648, Херсонській – 16600, Подільській – 1001 чоловік [34].

Проте найбільше їх сконцентрувалося у Катеринославській губернії – 168 755 осіб., з них в Бахмутському повіті – 8000, Верхньодніпровському – 20 320, Катеринославському – 26636, Маріупольському – 38 759, Новомосковському – 14 615, Павлоградському – 23470, Словяносербському – 4 тис. і в м. Катеринославі – 6 тис. [10, с.207].

З другої половини липня почали прибувати окремі групи біженців і в Олександрівський повіт. Перша організована партія в кількості 264 осіб була спрямована в м. Олександрівськ Катеринославським губернатором 28 липня. 10 серпня приїхало ще 600 осіб. А з другої половини серпня і весь вересень місяць майже щодня прибувало в місто по 1000-1500 біженців.

До 1-го жовтня через м. Олександрівськ перемістилося близько 35000 біженців, з них осіло в місті і Олександрівському повіті до 26000, і більше 8 000 чоловік були перерозподілені в інші повіти губернії [35, с.105-106].

Це були переважно біженці з південних повітів Волині, проте серед них зустрічалися також вихідці з Гродненської, Холмської губерній, Галичини тощо [див. Додаток].

На початковому етапі біженського руху безпосередньо допомогу постраждалим від воєнного лихоліття, на благодійницькій основі, надавав комітет Великої княжни Тетяни Миколаївни (Тетянинський комітет), що виник у вересні 1914 р. [5, с.104–109]. 30 серпня 1915 р. було прийнято спеціальний закон, за яким допомога біженцям не могла покладатися лише на громадські благодійні товариства, а оголошувалася обов'язком держави, яка залучає до цієї справи громадські інституції [10, с.201]. Керівними структурами згідно з положеннями цього закону були губернські наради у справах біженців, очолювані місцевими губернаторами [18].

Наприкінці 1915 р. в Росії при губернських і повітових земських управах, на рівні окремих волосних правлінь, при міських управах та при губернських і повітових відділеннях ВЗС та ВМС функціонували 2164 комітети допомоги біженцям, на які і покладалося виконання урядових розпоряджень у сфері опікування виселенцями. До їх складу входили діячі земств, представники громадськості [8, с.50].

З інформації, що збереглася в Державному архіві Запорізької області (Ф.57; Ф.202; Ф.203) можна констатувати, що на території Олександрівського повіту були також створені аналогічні структури – Олександрівський об'єднаний комітет з піклування про біженців та два волосні – Комишуваський та Вознесенський.

3 вересня 1915 р. при Олександрівській повітській земській управі були організовані реєстраційне бюро, бюро праці і добродійна секція. Реєстраційне бюро кожного разу після прибуття поїзда з біженцями на один з вокзалів Катерининської або Південної залізниць відряджало учнів з місцевих середніх навчальних закладів для реєстрації переселенців та вручення їм посвідчення біженця.

Лише після цього евакуйованим можна було отримати їжу або на одному з двох земських пунктів, або на військовому продовольчому пункті при ст. Олександрівськ Катерининської залізниці. На земських пунктах одноразово можна було накормити до 2500 осіб, на військовому ж пункті до 7000 осіб. Біженцям раз на день видавалася гаряча їжа – «борщ або який-небудь суп з 24 золотниками м'яса на людину і 1,5 фунта хліба, 4 шматки цукру і чай, дітям до 5 років – молоко та білий хліб» [35, с.104].

Слід зазначити, що протягом 1915-1916 років типовий пайок, розроблений спеціально для біженців, після їх реєстрації як максимум, становив для дорослої людини 2 фунти (російська міра ваги, дорівнює 409,5 г) хліба, по 0,25 фунта крупи, овочів, сала або м'яса, 0,5 фунтів солі, чай з трьома шматками цукру.

Вартість такого пайка для дорослого біженця обчислювався в 21, 6 коп. на день. Для ослаблених дітей і віком до 8 років передбачалися склянка молока, 1 фунт білого хліба, 0,25 фунта манної крупи. Для дітей від 8 до 15 років встановлювалася половинна норма пайка дорослої людини.

Проте на місцях цих рекомендацій дотримувалися лише частково. Наприклад, Чернігівський губернський комітет встановив, що вартість харчування дорослого біженця має становити 20 коп., дітей до 10 років – 16 коп., а Воронежська опікунська рада санітарну місячну норму для біженців визначила в 4,26 рубля, тобто в середньому по 14 коп. на день [34].

В Олександрівському повіті пайок мав більшу вартість: 6 крб. дорослому та 3-4 крб. дитині, але не більше 20-25 рублів на сім'ю [35, с.105]. До 1 жовтня 1915 р. на харчування, видачу допомоги у місті і повіті лише Олександрівським повітовим земством було витрачено до 65000 рублів [35, с.106].

Розселення біженців в регіоні спочатку відбувалося на добровільній основі. Ті біженці, які залишалися в місті Олександрівську (зазвичай кваліфіковані робітники або городяни), розміщувалися на пунктах, які були відкриті на заводі Прісса, у дворі д. Янца, гаражі Нибура і в двох літніх приміщеннях міського громадського та комерційного клубів. Поселяли їх також в школах та міських квартирах [35, с.105]. На вересень 1916 р. вони склали близько 7 тис. чол., що дорівнювало 10% населення повітового центру [36, арк. 7]. Проте основна ж маса виселенців була направлена у сільські райони, в першу чергу у Вознесенську та Комишуваську волості, населення яких зобов'язувалося владою приймати їх до себе на проживання.

Вибірковий аналіз засвідчує, що в середньому одна родина біженців складалася з 4-5 осіб [37, арк.1]. Право на отримання державної допомоги мали всі безробітні, непрацевдатні, ті, що доглядали дітей або хворих, і діти до 14 років [38, арк. 29 зв.]. Враховуючи, що в середньому родина отримувала 24-30 крб. на місяць, а тільки у с. Вознесенівці Олександрівського повіту було зосереджено біля 200 сімей, витрати на грошову допомогу склали тут спочатку до 5 тис. карбованців на місяць [37, арк. 66 зв.]. Частина з них виділяла Олександрівська Земська управа. Так, з 1 липня по 1 серпня 1915 р. нею було перераховано в місцевий комітет з допомоги біженцям на продовольство 4058 крб., а з 24 вересня 1915 р. по 16 березня 1917 р. – 66 462 крб. [39, арк. 29 зв.].

Серед значної кількості місцевого населення побувала думка про те, що біженці, яких вони прийняли на проживання, зобов'язані відшкодувати їм це дармовою працею. Таких поглядів дотримувалися і роботодавці, які розглядали біженців як джерело дешевої робочої сили, які внаслідок свого важкого становища не можуть претендувати на кращі умови праці та більш високу оплату. Відмова ж від роботи з оплатою, що не перевищувала вартості біженського пайка, сприймалася як небажання працювати [25, с.105].

Ті ж біженці, які все ж таки змушені були приставати на пропоновані умови праці, нерідко зазнавали економічних утисків: жінкам поденно платили 30 коп., помісячно – 4 крб., чоловікам відповідно – 60 коп. та 8 крб., що була нижче від плати військовополонених [10, с.229; 25, с.105; 39, арк. 15].

Наявність медичного посвідчення про непрацевдатність дозволяла хворому отримувати пайок під час лікування. Тому часто біженці, незалежно від регіону проживання, не лікувалися або регулярно наносили собі всілякі травми, тим самим затягуючи свою хворобу. Такі записи лікарів, як «втрата працевдатності на

10 %», «грижа», «хвороба очей», «порізи на пальцях рук» і таке інше часто зустрічалися в медичних посвідченнях [23, с. 23].

Місцева влада узяла під контроль ситуацію, що склалася. Так, губернатор наказав всім біженцям зайнятися сільськогосподарськими роботами під загрозою позбавлення пайка.

Насправді, як вказує Л. Жванко, проблема мала значно глибший, скоріше психологічний та життєвий характер: «До першої групи причин можна віднести моральну та душевну перевтому. Не можна назвати неробами тих людей, які кілька тижнів перебували в дорозі, в яких знищено все домашнє господарство, коли вони загубили своїх родичів в умовах жакливої евакуації в середині літа 1915 р. Частина біженців не мала часу працювати, оскільки для них було важливіше знайти своїх членів сім'ї, головним чином, дітей, які за умов воєнного хаосу, просто загубилися. Крім того, ці люди, переселяючись на нове місце, не відчували себе осілими на довгий час, що не сприяло налагодженню власної справи, а лише спонукало до поденної роботи у найму» [8, с.59].

Скорочення виробництва сільськогосподарської продукції та значне підвищення попиту на неї стимулювали зростання цін на товари першої необхідності. Намагаючись захистити внутрішній ринок, 21 квітня 1915 р. Олександрівською міською думою були встановлені «граничні нормальні ціни на предмети першої необхідності». Ціна за пуд пшениці мала не перевищувати 1 крб. 15 коп., сала – 8 крб., картоплі та солі – 40 коп., цукру – 6 крб., сотню яєць – 1 крб. 50 коп., кварту молока – 10 коп., пуд вугілля – 29 коп. [29, с.97; 31, с.148]. Але фіксовані ціни не втримались і через посилення інфляційних процесів та наявності значної кількості біженців восени поповзли вгору.

Тоді своє занепокоєння проявила і Олександрівська повітова земська управа. На одному із засідань Олександрівського повітового земства було вказано, що «багато тисяч рублів витрачаються на прогодування біженців абсолютно непродуктивно в силу того, що доводиться купувати продукти харчування не з перших рук і не за оптовими цінами, а від роздрібних торговців, за цінами, що зростали мало не щодня і далеко перевищували нормальну межу» [35, с.106].

У процесі обговорення проблеми було вирішено об'єднати фінансові можливості повітового земства, міської думи, місцевих комітетів з допомоги біженцям та побудувати в Олександрівську продовольчий склад, «який буде формуватися за рахунок прямих закупівель, з перших рук» [35, с.107].

Для фінансування будівництва і закупівлі продуктів першої необхідності (борошна, крупи, чаю, цукру, гасу, масла, солі) планувалося виділити 75 000 крб. В подальшому із цього складу продукція повинна була відпускатися установам безпосередньо, а населенню – через посередництво магазину спілки споживачів, із зобов'язанням для останнього брати незначну надбавку за обслуговування [35, с.107].

На кошти Всеросійського земського союзу та місцевого самоврядування на Катеринославщині біженцям було організовано надання кваліфікованого медичного обслуговування на рівні з корінним населенням, відкриті дитячі лікарні, епідемічні бараки та шпиталі [8, с.58].

Лише на боротьбу з інфекційними хворобами Катеринославська губерньська управа надіслала повітовим управам аванс в 230 тис. крб.: Олександрівській – 25 тис., Бахмутській – 10, Верхньодніпровській – 30, Катеринославській – 30, Маріупольській – 60, Новомосковській – 50, Павлоградській – 15, Слав'янськській – 10 тис. [10, с.213].

Проте слід зазначити, що лікарняних закладів хронічно не вистачало. В Олександрівську органи влади намагалися вирішити цю проблему через розміщення хворих у великих будинках мешканців міста. Наприклад, під лазарет був зайнятий будинок Якубовича, а лікарняний заклад доктора Г.Б. Бера, за клопотанням міської управи, ще з 1915 р. слугував пологовим будинком для породільниць, в першу чергу біженець [40, арк. 1]. За оренду приміщення доктор Бер отримував від міської казни 1 000 крб. на рік [40, арк. 24].

Повітова управа, в свою чергу, виділила в 1915 р. 43019, а в 1916 р. – 52449 крб. для підтримки повітових аптек, що обслуговували найбільш вразливі категорії населення, в тому числі і біженців [41, с.400-401].

Деякі комітети навіть видавали допомогу на похорони від 5 до 8 крб. [42, арк. 60]. Так у с. Вознесенівка з 1 липня по 1 серпня 1916 р. біженцям на похоронні потреби було виділено 109 крб. [39, арк.14].

Повітове відділення Тетянинського комітету та волосні комітети з допомоги біженцям відкривали притулки для дітей, де їх навчали грамоті і ремеслам, забезпечували підручниками, письмовим приладдям, одягом, білизною, взуттям.

Створювалися також і позашкільні форми освіти: різні курси, спеціальні безкоштовні бібліотеки. Ці заклади відвідували не тільки представники підростаючого покоління, але і дорослі [43, арк.10; 29, с. 96; 31, с.149].

Протягом 1916 р. із західного театру воєнних дій масового переміщення населення не відбувалося. На 1 листопада 1916 р. на теренах імперії, за даними Л. Жванко, було зареєстровано 3 573 471 біженець, з яких – 761 245 проживали в Україні [8, с.40]. При цьому в Катеринославській губернії їх було 226 576 осіб [9, с.59], а в Олександрівському повіті – 30 700 (6940 чоловіків, 9857 жінок і 13903 дитини) [8, с.44].

Іншою була ситуація у Комишуваській волості. Так, якщо на 24 жовтня 1916 р. тут розміщувалося 1143 особи (працездатних – 217, непрацездатних – 145, дітей до 14 років – 486) [43, арк.21], то на липень 1917 р. маємо суттєві зміни. Загальна кількість біженців складала вже 1736 осіб (працездатних було 474, непрацездатних – 598, дітей до 14 років – 445) [42, арк. 60].

Проте розміри державної допомоги для забезпечення потреб евакуйованих, не зважаючи на зростання дорожнечі, залишалися без змін, або навіть і зменшилися. З осені 1916 р. «пайкові» гроші на проживання і

винаймання житла видавалися лише половині біженців – в першу чергу сім'ям, що залишилися без годувальника-чоловіка. Розміри біженських пайків складали: продовольчий – в середньому до 6 крб., квартирний (“на приміщення, опалювання і освітлення”) – 2 крб. в місті і 1,2 крб. у селі в місяць на людину [25, с.103; 23, с.23; 42, арк. 36]. У цілому, з липня 1915 р. по 15 жовтня 1917 р. російська державна скарбниця видала, за неповними даними, на утримання біженців більше 600 млн. крб. [10, с.214].

В Олександрівському повіті розцінки також особливо не відрізнялись. Так сім'я із 4-х осіб отримувала на продуктове забезпечення – 24 крб. на місяць; з 5-ти – 27; з 6-ти – 30 [44, арк. 6]. Щодо житлових послуг відомо, що у с. Вознесенівці 174 сім'ї біженців отримали на оплату квартир і опалення з 19 листопада 1915 р. по 10 січня 1916 р. – 526 крб. [45, арк. 1], а з 19 березня по 19 квітня 1916 р. 151 сім'я – 467 крб. [45, арк. 26].

Зменшення фінансування міграційних програм з боку держави і благодійних організацій не могло не вплинути на взаємовідносини біженців з місцевим населенням, яке не бажало утримувати їх майже задарма. Так, з одного листа дізнаємося, що на хутір селянина із с. Воронцовського Комишуваської волості до 1 жовтня 1915 р. поселено біженців у кількості 27 душ, і він просить надати допомогу, бо всі харчові припаси майже вичерпані [46, арк. 3]. Частина місцевих жителів робила спроби виселити біженців, проте влада пригрозила власникам житла адміністративними санкціями і передала це питання на розгляд мирових судів [42, арк. 34].

Отже, становище біженців в Олександрівському повіті Катеринославської губернії, як і по державі в цілому, в умовах Першої світової війни, було досить складним, проте не критичним.

Як показують документи, основна робота місцевих органів самоврядування та відповідних комітетів, що опікувалися ними в 1915-1916 рр., була спрямована, в першу чергу, на фінансування продовольчих пайків, розміщення та оплату проживання біженців, їх лікування та працевлаштування, навчання та опікування дітей.

Додаток

Інформація про рух біженців по Комишуваській волості станом на 1 грудня 1917 року

Губернія	Чоловіків	Хлопчиків	Жінок	Дівчаток
Волинська	142	139	227	124
Гродненська	64	48	89	56
Радомська	2		1	
Холмська	2	7	14	8
Подільська	2	2	2	4
Із Галичини	49	46	58	53
Із них				
Росіян	216	196	328	191
Поляків	6		51	
Росіян з Галичини	49	46	58	33
Всього	271	242	391	225

Джерело: ДАЗО. – Ф 202. – Оп 1. – Спр. 8. – Арк 16 зв.

Джерела та література

1. Реєнт О.П. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти / О.П. Реєнт // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – № 16. – С.88–103.
2. Реєнт О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / О. Реєнт, О. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2004. – № 7. – С.5–47.
3. Реєнт О. Перша світова війна і Україна / О. Реєнт, О. Сердюк. – К.: Генеза, 2004. – 473 с.
4. Сердюк О.В. Біженство в Україні під час Першої світової війни / О.В. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – № 4. – С.111–132.
5. Жванко Л.М. Діяльність Харківського губернського відділення Тетянинського комітету / Л.М. Жванко // Історичний журнал. – 2005. – № 4. – С.104–109.
6. Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни: історіографія проблеми чи проблеми історії? / Л.М. Жванко // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – Вип. 18. – С.380–392.
7. Жванко Л.М. З історії перебування біженців Першої світової війни в Катеринославській губ. (1915 р.) / Л.М. Жванко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. – Вип. 4. – Дніпропетровськ, 2006. – С.218–224.
8. Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.): монографія / Л.М. Жванко; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2010. – 360 с.
9. Жванко Л. Деякі аспекти дослідження проблеми біженства Першої світової війни на початку Української революції / Л. Жванко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України: Збірник наукових праць. – К., 2009. – Вип. 43. – С.56–66.
10. Лазанська Т.І. Становище біженців України в роки Першої світової війни / Т.І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2009. – № 16. – С.196–240.
11. Сегеда Г.В. Огляд джерел та літератури з проблеми біженців в Україні у період Першої світової війни / Г.В. Сегеда // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – № 9. – С.136–146.
12. Донік О.М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – № 9. – С.61–86.

13. Кучера І.В. Добровільна і примусова міграції населення Східної Галичини в роки Першої світової війни / І.В. Кучера // Гілея (науковий вісник). – 2009. – Вип. 19 // http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_19/Gileya19/I2.pdf
14. Білоус Л.В. Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни / Л.В. Білоус // Український історичний журнал. – 2011. – № 2. – С. 65-79.
15. Кліщинський П.В. Примусова евакуація населення й майна з прифронтових губерній правобережної України у червні – жовтні 1915 р. / П.В. Кліщинський // Проблеми історії України XIX–XX ст. – К., 2009. – Вип. XVI. – С. 151-158.
16. Курцев А.Н. Беженцы Первой мировой войны в России (1914–1917) / А.Н. Курцев // Вопросы истории. – 1999. – №8. – С.98–113.
17. Курцев А. Н. Беженство / А.Н. Курцев // Россия и Первая мировая война. Материалы Международного научного colloквиума. – СПб. : Дмитрий Булгарин, 1999. – С.139-146.
18. Курцев А.Н. Беженцы первой мировой войны в России / А.Н. Курцев // <http://historystudies.org/2012/07/kurcev-a-n-bezhency-pervoj-mirovoj-voynu-v-rossii/>
19. Ильин А.В. Об Особом совещании по устройству беженцев, 1915 – февраль 1917 г. / А.В. Ильин // Правоведение. – 1991. – № 5. – С.49–55.
20. Бахтурина А. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А. Бахтурина. – М.: АИРО-XX, 2000. – 239 с.
21. Иоффе Г.З. Выселение евреев из прифронтовой полосы в 1915 году / Г.З. Иоффе // Вопросы истории. – 2001. – № 9. – С.85–97.
22. Цовян Д.Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны. 1914–1917 гг.: автореф. дисс... на соискание учен. степени канд. истор. наук / Д.Г. Цовян. – М., 2005.
23. Баженова К. Е. Деятельность организаций Всероссийского земского союза и Всероссийского союза городов Пермской губернии по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны / К.Е. Баженова // Вестник Челябинского государственного университета. Серия История. – 2011. – № 12 (227). – Вып. 45. – С. 21–27.
24. Алехина Е. В. Деятельность Тамбовского земства в годы Первой мировой войны (1914-1918 гг.): автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. истор. наук / Е.В. Алехина. – Тамбов, 2005.
25. Белова И.Б. Первая мировая война и российская провинция. 1914 – февраль 1917 г. / И.Б. Белова ; под ред. Г.А. Бордюгова. – М.: АИРО-XXI, 2011. – 288 с.
26. Златина М. А. Проблема еврейского беженства в России в период Первой мировой войны (июль 1914 – зима 1915/1916 гг.): автореф. дисс... канд. истор. наук. – СПб., 2010.
27. Гетрелл П. Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны / П. Гетрелл // Россия и Первая мировая война. Материалы Международного научного colloквиума. – СПб., 1999. – С. 112–128.
28. Гетрелл П. Беженцы в России в период Первой мировой войны // Исторические записки. – М., 2001. – С.46–72.
29. Турченко Ф.Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси / Ф.Г. Турченко, Г.Ф. Турченко. – К.: Генеза, 2003. – 304 с.
30. Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.) / Г.Ф.Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – 324 с.
31. Ігнатуша О.М. Запорізький край в роки першої світової війни / О.М. Ігнатуша // Сумська старовина. – 2009. – № 28-29. – С.142-151.
32. Запорожье и запорожцы / Н. Кузьменко, Н. Михайлов. – Запорожье : Тандем-У, 2005. – 336 с.
33. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 1.
34. Косачевич М. Біженці з Галичини / Михайло Косачевич // Персонал Плюс – 2001. – №33(438). – 17-23 серпня.
35. Журнали Александровского Уездного Земского Собрания 50-й очередной сессии 1915 г. – Александровск, 1916.
36. ДАЗО. – Ф. Р-2030. – Оп. 2. – Спр. 511.
37. ДАЗО. – Ф. 203. – Оп. 1. – Спр. 5.
38. ДАЗО. – Ф. 203. – Оп. 1. – Спр. 6.
39. ДАЗО. – Ф. 203.– Оп. 1.– Спр. 1.
40. ДАЗО. – Ф. Р-2030. – Оп. 2. – Спр. 14.
41. Журнали Александровского Уездного Земского Собрания 51-й очередной сессии 1916 г. – Александровск, 1917.
42. ДАЗО. – Ф. 202. – Оп. 1. – Спр. 5.
43. ДАЗО. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 6-а.
44. ДАЗО. – Ф. 203. – Оп. 1. – Спр. 5.
45. ДАЗО. – Ф. 203. – Оп.1. – Спр. 3.
46. ДАЗО. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 3.

Гвоздик В. С. Положение беженцев в Александровском уезде Екатеринославской губернии в условиях Первой мировой войны (1915-1916 гг.)

В статье исследуется процесс перемещения и расселения беженцев в Александровском уезде Екатеринославской губернии в условиях Первой мировой войны. Показана реальная картина участия местной власти, общественных организаций и государства в организации предоставления помощи беженцам на протяжении исследуемого периода.

Ключевые слова: беженцы, расселение, попечение, помощь, уездное земство, комитеты помощи беженцам.

Gvozdyk V. S. The situation of refugees in Alexandrovsk Uyezd of Ekaterinoslav province in conditions the First World War (1915-1916)

The process of moving and settling of refugees in Alexandrovsk Uyezd of Ekaterinoslav province in conditions of the First World War is studied in the article. Real picture of the involvement of local authorities, public organizations and the state in organizations of assisting for refugees during the studied period is shown.

Keywords: refugees, resettlement, care, assistance, Uyezd Zemstvo, committees of refugee assistance.